

ՍԱՌԱ ՂԱԶԱՐՅԱՆ

ՈՍԿԵԲԵՐԱՆԸ ԵՎ 5-ՐԴ ԴԱՐԻ ՀԱՅ**ԲԱՐՈՅԱԲԱՆԱԿԱՆ ՄԻՏՔԸ**

(Հովհան Մանդակունի)

Հայ միջնադարյան եկեղեցական մատենագրությունը չի կարելի պատկերացնել առանց Տիեզերական Եկեղեցու մեծամուն հայրերի՝ Ս. Աթանաս Ալեքսանդրացու, Ս. Բարսեղ Կեսարացու, Ս. Գրիգոր Նազիանզացու, Ս. Գրիգոր Նյուսացու և Ս. Հովհան Ոսկեբերանի ժառանգությամբ: Նրանցից հայ հավատացյալի համար իր կերպարով թերևս ամենահոգեհարազատը Հովհան Ոսկեբերանն է:

Տիեզերական Եկեղեցու հայրերից թերևս ոչ մեկը չի թողել այնքան մեծ ու բազմաթուփ անդակ մատենագրական ժառանգություն, որքան Հովհան Ոսկեբերանը: Կալիստոս պատմիչը վկայում է, որ ինքը կարդացել է Ոսկեբերանի հազար ճառերը: Վերապահությամբ ընդունելով պատմիչի այս վկայությունը՝ պետք է ճշել, որ մեծամուն հայրապետի անունով այսօր հայտնի ճառերից ոչ բոլորն են իրապես նրա գրչին պատկանում: Արդեն 9-րդ դ. Փոտ Պատրիարքը նկատում է, թե որոշ ճառեր Ոսկեբերանինը չեն: Սակայն մի բան աներկբա է. իրապես Ոսկեբերանին պատկանող ճառերի թիվը ժամանակին անհասմանտ մեծ է եղել: Այդ են վկայում Փոտի ձեռքի տակ եղած այն մեծաթիվ ճառերը, որոնք այսօր անհայտ են¹:

Ինչպես առհասարակ Տիեզերական, այնպես էլ Հայ Եկեղեցու համար Ոսկեբերանը եղել է և կա մեծագույն հեղինակություններից մեկը: Նրա երկերն իրենց բովանդակությամբ և ձևով ողջ միջնադարում եղել են հոետորական խոսքի և ոճի, եկեղեցական բեմասացության դասական չափօրինակ, ինչն իրավունք է վերապահել արդեն 6-րդ դարում նրան մեծարել «Ոսկեբերան» պատվանունով: Նրա երկերի մի զգալի մասը հայացվել է 5-րդ դարում: Վկայություններ կան, որ Մատթեոսի Ավետարանի մեկնությունը, լատիններեն և ասորերեն թարգմանությունների մասն, հայերեն է թարգմանվել տակավին հեղինակի կենդանության օրոք՝ 405-407 թթ.:

Այս շրջանում են թարգմանվել և Ոսկեբերանի Հիմ Կտակարանյան և Պողոսյան թղթերի մեկնությունները: Հայերեն թարգմանությամբ հատվածաբար հասել են Ծմնորոց գրքի, Հոբի, Երեմիայի, Դանիելի, Թագավորությանց գրքերի մեկնությունները: Միայն հայերեն թարգմանությամբ պահպանվել են Եսայու մարգարեության մեկնությունը (հունարեն բնագրով հասել է այս գրքի առաջին ութ գլուխների մեկնությունը), Եզեկիելի մեկնության առանձին հատվածներ, ինչպես նաև Ղուկասու Ավետարանի մեկնության հատվածներ:

5-րդ դ. է կատարվել նաև Պատարագամատուցի և Հովհաննու Ավետարանի թարգմանությունն ասորերենից, որի մի մասը ժամանակի ընթացքում կորստյան է մատնվել, ուստի

¹ Այդ մասին՝ Филарет арх. Гумилевский, Историческое учение об отцах церкви, М., 1996, том 2, стр. 230.

11-12-րդ դդ. այդ մասը վերստին թարգմանում են (այս անգամ արդեն հունարենից) և այդպիսով ամբողջացնում այդ երկի հայերենը: 11-12-րդ դդ. է հայացվել նաև Գործք Առաքելոցի մեկնությունը²:

Ոսկեբերանն իր կյանքի և մատենագրական վաստակի մի շարք կողմերով կապված է եղել հայ իրականությանը: Այսպես, ի շարս այլոց, նրա գրչին են պատկանում երկու մերթողներ՝ մվիրված Ս. Գրիգոր Լուսավորչին: Դրանք շարադրված են աքսորավայրում՝ Կոկիսոնում եղած ժամանակ՝ տեղի հայերի խնդրանքով:

Թարգմանված երկերի և դրանց ընթերցանությունների պատկանելի քանակն ինքնին վկայում է այն մեծ սիրտ և հարգանքի մասին, որ հայ մարդը տածել է Ոսկեբերանի անձի և վաստակի նկատմամբ: Պակաս կարևոր չեն նաև Եզեկիելի մարգարեության, Մարկոսի և Ղուկասու Ավետարանների հատվածական մեկնությունների հայերեն թարգմանությունները, որոնց բնագրերի մասին շատ քիչ բան է հայտնի: Բնագրագիտական, աղբյուրագիտական կարևոր նշանակություն ունեն նաև Ոսկեբերանի՝ մեզ չհասած երկերի հատվածները, որոնք, ժամանակին խմբագրվելով, բանաքաղաքար գետեղվել են հայ մեկնողական գրականության մեջ:

Ոսկեբերանի մատենագրական վաստակն իր ազդեցությունն է թողել նաև հայ դավաճաբանական մտքի վրա. «Թերևս չկա այնպիսի մի դավաճաբանական աշխատություն, ուր վկայաբերված չլինեն հատվածներ Ոսկեբերանի ժառանգությունից կամ գոնե հիշատակված չլինի Ոսկեբերանի անունը: Նրա երկերից բազում քաղվածքներ տեղ են գտել խմբագիր մեկնությունների մեջ: Դրանցից շատերն ունեն ոչ միայն բնագրագիտական, այլև շատ հաճախ աղբյուրագիտական բացառիկ նշանակություն, քանզի դրանք ոչ հազվադեպ թանկագին բեկորներ են ներկայացնում հունարեն բնագրով մեզ չհասած կամ միայն մասամբ հասած երկերի...»³:

Հայ իրականության մեջ Ոսկեբերանի ազդեցությունը հատկապես մեծ է եղել Հովհան Մանդակունի Կաթողիկոսի բարոյագիտական հայացքների ձևավորման վրա: Ոսկեբերանի և Մանդակունու հայացքների միջև շատ ընդհանրություններ կան: Սա հիմք է ծառայել, որ հայագիտության մեջ Մանդակունու անունով մեզ հասած ճառաշարի հեղինակային պատկանելության խնդիրը բազմակողմանիորեն և հանգամանալից քննության ենթարկվի:

Հիշյալ ճառաշարը տարբեր ձեռագրերում հանդիպում է ոչ միայն Մանդակունու, այլև Հովհան Մայրագոմեցու, Եփրեմ Ասորու, Հովհան Ոսկեբերանի անուններով: Սակայն Բարսեղ Սարգիսյանը, որը հիշյալ խնդրին մանրամասնորեն անդրադարձել է իր «Բնադատություն Մանդակունույ եւ իւր երկասիրութեանց վրա» աշխատության մեջ, աղբյուրագիտական, ձեռագրագիտական համոզիչ և հանգամանալից փաստերի հիմամբ վրա ապացուցում է, որ այդ ճառաշարի հեղինակը Հովհան Մանդակունին է:

Վերջինիս կոչելով «Հայոց Ոսկեբերան»՝ Բ. Սարգիսյանը կարծիք է հայտնում, թե Մանդակունու ճառերը Ոսկեբերանին են վերագրվել այն պատճառով, որ հայոց կաթողի-

² Այս մասին տե՛ս՝ Վարդան Այգեկցի, Արմատ հաւատոյ, աշխատասիրութեամբ՝ Տ. Ծառն քահանա Հայրապետյանի, ներածությունը՝ Հ. Բյոսեղյանի, Եր., 1998, էջ 42:

³ Նույն տեղում, էջ 43:

կոսն իր պերճախոսությամբ և բեմբասացությամբ չէր զիջում հունաց ուսուցչապետին: Նաև, ինչպես նշում է Բ. Սարգիսյանը, հունարեն և ասորերեն լեզուներով պահպանված հսկայածավալ գրական ժառանգության մեջ նշված ճառերը բացակայում են: Իսկ հայ հեղինակի ճառերը մրան վերագրելու համար հիմք է ծառայել, ըստ երևույթին, այն իրողությունը, որ Ոսկեբերանը ևս ունի նույն խնդիրներին նվիրված և երբեմն նույն խորագրերը կրող գործեր: Չնայած Մանդակունին ժամանակակիցը չէ Ոսկեբերանի⁴, բայց այս երկու մեծանուն հայերը ոճով և լեզվով միևնույն դպրոցն են ներկայացնում:

Այլաբանական ոճը, որը հոգեհարազատ էր Փիլոն Եբրայեցուն, Որիզհնեսին կամ Օգոստինոսին, Ոսկեբերանի և Մանդակունու համար երկրորդական նշանակություն ունեն, քանզի նրանք բառի բուն նշանակությամբ ավետարանական բարոյականության քարոզիչներ են:

Հովհան Մանդակունի Կաթողիկոսը (478-484 թթ.) թողել է բազմաթանր մատենագրական ժառանգություն՝ կանոններ, աղոթքներ, քարոզներ: Սակայն նա ավելի հայտնի է իր ճառերով, որոնք առանձնացնում են Մանդակունուն՝ որպես հայ քրիստոնեական բարոյագիտական մտքի նախակարապետներից մեկի: Հեղինակը, կիրառելով ճարտասանական բազմապիսի հմարներ, ձգտել է ազդել ունկնդիրների մտքի և հատկապես զգացմունքների վրա, փորձել իր խրատներով և հորդորներով նպաստել հավատացյալների բարոյական նկարագրի կերտմանը:

Մանդակունի և Ոսկեբերան բարոյագետների հայացքների ընդհանրության մասին խոսում է և այն, որ շատ զուգահեռներ կան Եկեղեցու այդ մեծանուն հեղինակների բարոյագիտական հայացքներում: Ոսկեբերանի պես, Մանդակունին ևս կարևորություն է տալիս պահեցողության խստությանն ու ժուժկալությանը: Նա այն միտքն է հայտնում, որ խիստ պահեցողությամբ է միայն, որ Դամիելը փրկվեց առյուծների ժանիքներից, քանզի գազաններն իսկ պատկառում էին մոտենալ պահեցողի սրբակենցաղ մարմնին. «Նույն ձևով է, որ Մովսեսը ստացավ Աստվածադիր օրենքները, վասնզի քառասնօրյա պահքի մաքրությամբ արժանի համարվեց մերձենալու սրբությանն ու խոսել Տիրոջ հետ»⁵, Ոսկեբերան՝ «Մովսեսը ծոմապահության շնորհիվ է, որ Աստծուց տասնաբանյան ստացավ, և Դամիելը ևս պահքի շնորհիվ փրկվեց առյուծներից»⁶:

Ծառերում Մանդակունին կարևորում է նաև աղոթքը. «Որովհետև շատ-շատերն աղոթքի միջոցով բարիքների արժանացան և աստվածահաճո եղան «ինչպես Աման աղաչանք-պաղատանքով ու ցավագին արտասուքով ստացավ Սամվելին..., իսկ Եզեկիելն իր արտասվագին աղոթքներով իր կյանքը տասնհինգ տարով երկարացրեց: Աղոթողի շատախոսությունն ոչ մի օգուտ չունի: Մաքսավորը միայն մի խոսք ասաց, և լսելի եղավ նրա աղոթքը, և նա թեթևացավ իր բազմաքանքար մեղքերի բեռից»⁷: Ոսկեբերանի մոտ ևս հոգևոր կենցաղավարությունում կարևորվում է աղոթքի դերը. «Աղոթքն ամենագոր է: Ո՛չ

⁴ Բ. Սարգիսյան, «Քննադատություն Մանդակունու և իր երկասիրությանը վրա, Վենետիկ, 1895, էջ 226:

⁵ Հմմտ. Հովհան Մանդակունի, Ծառեր, Գրաքարէ աշխարհաբարի թարգմանեց Եզնիկ վարդապետ Բալայեան, Ամթիլիսա, 1966, էջ 29:

⁶ Հմմտ. Иоанн Златоуст, Беседы на книгу Бытия // Избранные Творения. М., 1993, т. 1, стр. 17.

⁷ Հմմտ. Հովհան Մանդակունի, Ծառեր, էջ 36-37:

գազանը, ո՛չ կրքերը չեն կարող ընդդիմանալ մրան: Մի՞թե աղոթքի ուժը չէր, որ Ամնային գավալս պարզենք՝ ի պատասխան թախանձազին խնդրանքների»⁸:

Խոսելով ողորմածության մասին՝ Մանդակունին ևս, Ոսկեբերանի մեան, այն համարում է յուրաքանչյուր քրիստոնյայի պարտքը, որի համար նշանակություն չունեն ո՛չ հարուստները և ո՛չ աղքատները. «Առակաց գրքի» հետևողությամբ (Գ. 9) ասում է. «Պատվիր թող Տիրոջը քո արդար վաստակներից և տուր մրան քո արդարության պտուղներից: Նման վի՛ր այրի կնոջը, որն իր ունեցած երկու լուսնան մվիրաբերեց եկեղեցուն, բայց դա Տիրոջն ավելի հաճո եղավ, քանզի նա տվեց իր վերջինը՝ հույսը դնելով Տիրոջ ողորմածությանն ու բարեարտությանը: Նմանվի՛ր մրան, եղի՛ր աղքատասեր, մի՛ մտածիր վաղվա մասին, այլ բարեարտությամբ: Նմանվի՛ր Բարձրյալին»⁹: Ոսկեբերան՝ «Ձեռքերդ մեկնիր ոչ թե դեպի երկինք, այլ դեպի ապավինիր Բարձրյալին»⁹: Ոսկեբերան՝ «Ձեռքերդ մեկնիր ոչ թե դեպի երկինք, այլ դեպի աղքատների ձեռքերը: Պետք չէ սև օրվա համար փող ետ գցել և աղքատներին այդ պատճառով ոչինչ չտալ: Վաղվա վերաբերյալ հոգսը Բարձրյալը կհոգա, իսկ դու հոգ տար կարիքի մեջ գտնվողների համար»¹⁰:

Առանձնահատուկ ուշադրության են արժանի սիրո մասին Մանդակունու հայտնած մտքերը. «Սիրո համար չկա ոչ մի մոտ քացատրության կարիք, քանզի ունենք սիրո վարդապետին՝ Քրիստոսին...: Սերն անցյալի մեջ ևս քարոզվում էր, բայց Քրիստոս եկավ պատվիրելու, որ պետք է թե՛ սիրելիներին, թե՛ թշնամիներին սիրել և նույնիսկ անձը զոհել սիրելիի հանդեպ ունեցած սիրո վրա»¹¹: Ոսկեբերան՝ «Հրաշքն ինքը չի կարող պարզենել մեզ մի այնպիսի բարիք, որ Սերն է: Սիրո պարզեն ավելին է, քան պարզել հրաշքի: Սերն ազատ է թերություններից: Առաքինի կյանքն առանց սիրո ոչ մի գործություն չունի իր մեջ: Պողոս առաքյալն ասում է, որ եթե անգամ մեր մարմինները մատնենք կրակին, ոչ մի օգուտ չենք ստանա դրանից, եթե մենք չենք սիրում մեր մերձավորներին»¹²:

Ոսկեբերանին հետևելով՝ Մանդակունին առանձնահատուկ ուժով հանդես է գալիս ընդդեմ այն ժամանակվա թատրոնի՝ իբրև մի շինության, որը պահպանում է հեթանոսության գործնական սկզբունքները և աշխարհայեցողությունը. «Վասն անօրեն թատերաց դիւսկանաց» ճառը լավագույնս ներկայացնում է Մանդակունի բարոյախոսին: Մի կողմից նա հանդես է գալիս ընդդեմ թատերական ներկայացումների, մյուս կողմից էլ, ջանալով մեղմել իրեն համակած բարկությունը, բացատրում է դրանց ոչ քրիստոնեական հիմունքները:

Ոսկեբերանը ևս խստագույն անհամդորժողականություն է ցուցաբերում թատերախաղերի դեմ և դրանք դիվանդություն կոչում: «Թատրոններն ուսուցանում են ամբարտապանություն, մախանձ, հայհոյություն, անեզություն, բամբասանք»¹³: Այս ճառի մեջ երևան է գալիս Ոսկեբերանին իբրև մախազաղափար Մանդակունու, քանզի, Մատթեոսի Ավետա-

⁸ Հովհան Ոսկեբերան, Աստվածաբանական և հավատքի մասին, Երևան, 1998, էջ 14-15:

⁹ Հովհան Մանդակունի, Ժառեր, էջ 71:

¹⁰ Հղումն ըստ՝ Մ. Յարոսլ, Ազվ. աշխ., էջ 246:

¹¹ Հովհան Մանդակունի, Ժառեր, էջ 90:

¹² Հովհան Ոսկեբերան, Աստվածաբան, էջ 15-16:

¹³ Հղումն ըստ՝ Բ. Սարգիսեան, Ազվ. աշխ., էջ 226:

րանի 12-րդ ճառը համեմատելով Մանդակունու վերոհիշյալ ճառի հետ, նմանությունն աչքի է զարնում:

Ոսկեքերանն ամեն սեռի և հասակի համար վտանգավոր է համարում թատերական տեսարանները՝ ասելով. «Ապա ուրեմն որ ի թատերսն երթայ, մա է որ զամենայն կարգս հոգևորս եղծամէ»¹⁴, իսկ Մանդակունին, ընդհակառակը, «զթեթևամիտ և զշուռաբարոյ ազգն կանանց» մասնավոր կերպով ջանում է պատուպարել «սատանայածիզ մետերից», քանզի տղամարդկանցից ավելի «երազալուր, դիւրահաւան եւ վաղապատիր»¹⁵ են: Եթե Ոսկեքերանն իր ունկնդիրներին «բուծելու» համար ուղարկում է նրանց «ի բուրաստանս, ի ծովալիճս եւ ի հանգրուանս մարտիրոսաց»¹⁶, ապա Մանդակունին նրանց առջև բացում է մի կողմից «զգիշերն այն ահեղ եւ տուկալի», որում շրջում է «ուրուականակերպ մահն սուրը ձեռքին», մյուս կողմից՝ «զօրն լուսաւոր ապաշխարութեան» անլույս տարտարոսից և անշիջանելի գեհեմից ազատելու համար¹⁷:

Ոսկեքերանի նման Մանդակունին անսքող զայրույթով է խոսում ընդդէմ նրանց, ովքեր մտնում են եկեղեցի որպէս քրիստոնյա, սակայն նրանց աղոթքը փոխանակ առ Աստված բարձրանալու, «մխրճվում է երկրի մէջ»¹⁸: Ոսկեքերանի նման Մանդակունին ևս բերում է Ղուկասու Ավետարանի՝ Աղքատ Ղազարոսի պատմությունը՝ ցույց տալով, թե որքան վաղանցուկ են երկրային բարիքները. «Իսկ դու ինչո՞ւ ես դողում հարստությանդ վրա, քանի որ և՛ մեղությունը, և՛ հեշտությունը մարդու համար են: Ինչո՞ւ ես անպտուղ արծաթ ժողովում՝ առիթ տալով հավիտենական գեհեմին: Աչքիդ առաջ ունեցիր Բրիստոսի դատաստանը, որպէսզի անանց հավիտենական բարիքը ժառանգես»¹⁹: Նույն միտքը գտնում ենք և Ոսկեքերանի մոտ. «Ինչո՞ւ ես հոգ տանում քո ունեցվածքի մասին՝ դառնալով անշունչ առարկայի գերին: Ավելի լավ է հոգ տար հոգւոր փրկության համար, որպէսզի վերջին Դատաստանի ժամանակ Տիրոջ բարեհաճությունը շահես»²⁰:

Ուշագրաւ է «Ընդդէմ անասնամոլաց եւ իգացելոց եւ արուագիտաց» ճառը: Մանդակունու համոզմամբ՝ այս ախտերը մարդկության մէջ գործված բոլոր մեղքերից և անբարոյականություններից ամենագազրելին են, քանզի ոչ միայն մարդկային արժանապատվության, այլև ամեն բնության արարածներին հակառակ է: Անասնամոլն այլևս «մարդ չէ և չէ իսկ ամենէին», քանզի նրանով լինում է մի անասունի մարմին, սպանում է իր հոգին և մարմինը՝ հավիտենական օրենքներին և վճիռներին համեմատ, քանզի «ոչ տեսանեմք, ասէ, զանասունս ի մարդոյ բնութիւնն ախորժեալ»²¹: Ոսկեքերանը ևս Հոռմեացվոց թղթի մեկնության 3-րդ ճառում զայրացած ահավոր շանթեր է թափում մամաների գլխին իրեն հատուկ կորովով և ճարտասանությամբ, իսկ Մանդակունին իր ողջ արվեստն է գործի

¹⁴ Մեկնութիւն Աւետարանին Մատթէի, Վենետիկ, 1826, էջ 586:

¹⁵ Հղումն ըստ՝ Բ. Սարգիսեան, մշվ. աշխ., էջ 226:

¹⁶ Մեկնութիւն Աւետարանին Մատթէի, էջ 568:

¹⁷ Հղումն ըստ՝ Բ. Սարգիսեան, մշվ. աշխ., էջ 227:

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 228:

¹⁹ Հղումն ըստ՝ Բ. Սարգիսեան, մշվ. աշխ., էջ 214:

²⁰ «Слово второе к неверующему отцу». // «Беседы избранные святого отца нашего Иоанна Златоуста»; кн. 1, часть 2, М., 1819, стр. 63.

²¹ Հղումն ըստ՝ Բ. Սարգիսեան, մշվ. աշխ., էջ 215:

դնում այդ թշվառականներին համոզելու և դարձյալ իրենց մախատիպ պատկերին բերելու համար:

Մեկ այլ տեղ Ոսկեբերանն այն միտքն է արտահայտում, թե «բոլոր մարդիկ էլ մեղավոր բնույթ ունեն, բոլոր մեղքերն էլ կարելի է ներել, եթե միայն մեղավորը խորը զղջմամբ և աղոթքներով հայցի Տիրոջ ողորմածությունն ու ներողամտությունը»²²:

Ոսկեբերանի այս միտքը զարգացնելով՝ Մանդակունին մամն ախտերով տառապող մարդկությանը բուժելու համար առաջ է քաշում ամենագորեղ մի դեղ, ամենահարմար մի միջոց, որը կարող է «մոտեցնել երկիրը երկնքին և մարդուն՝ Աստծուն»²³: Իբրև այդպիսի միջոց, որը կարող է «մոտեցնել երկիրը երկնքին և մարդուն՝ Աստծուն»²³: Իբրև այդպիսի միջոց, որը կարող է «մոտեցնել երկիրը երկնքին և մարդուն՝ Աստծուն»²³: Իբրև այդպիսի միջոց, որը կարող է «մոտեցնել երկիրը երկնքին և մարդուն՝ Աստծուն»²³: Իբրև այդպիսի միջոց, որը կարող է «մոտեցնել երկիրը երկնքին և մարդուն՝ Աստծուն»²³:

Այսպիսով, Հայ Եկեղեցու համար ընդհանրապես առանձնահատուկ նշանակություն ունի Ոսկեբերանի կերպարն իբրև չափօրինակ: Նա Ընդհանրական Եկեղեցու այն մի քանի հայրերից է, որոնց հեղինակությունն անվերապահորեն ընդունվել է Հայ Եկեղեցու կողմից: Ոսկեբերանի նկատմամբ Հայ Եկեղեցու յուրահատուկ վերաբերմունքի մասին է վկայում նաև այն իրողությունը, որ եկեղեցական օրացույցի տոներից մեկը նվիրված է մեծանուն ուսուցչապետին:

Ընդհանրապես Ոսկեբերանը եղել է բոլոր ժամանակների հայ ընթերցողի սիրելի հեղինակներից մեկը: Այդ իսկ պատճառով Ոսկեբերանի մատենագրական ժառանգության հետ հայ եկեղեցական մտքի աղերսների ուսումնասիրությունը չի կարող ամբողջական լինել, եթե այն սահմանափակվում է լույս Հայ Եկեղեցու առաջին հայրերից մեկի՝ Հովհանն Մանդակունու բարոյագիտական հայացքների վրա միայն թողած ազդեցությամբ: Այն չի թուլացել հայ աստվածաբանական մտքի զարգացման պատմության ողջ ընթացքում, և Հայ Եկեղեցու կյանքում Ոսկեբերանի ունեցած նշանակությունն ավելի լավ հասկանալու համար անհրաժեշտ է առավել խորը մատենագրական և աղբյուրագիտական քննություն, որը կընդգծեր ու կլուսաբաներ մեծ վարդապետի հետ հաջորդող դարերի հայ մյուս հեղինակների ունեցած ներքին խորը կապը:

²² «Беседы...» «Теодору падшему». Увещание 1-ое, стр. 38.

²³ Հղումն ըստ՝ Բ. Սարգիսեան, նշվ. աշխ., էջ 229: